

LA PESTA NEGRA I L'ORIGEN DEL RENAIXEMENT

Nèstor Lujan

Es per a mi un honor i un moment emocionant, que m'acolliu entre vosaltres i em permeteu adreçar aquesta comunicació en aquesta antiga casa, el vell Col·legi de Cirurgia, que des de 1762 és la seu de l'activitat científica i acadèmica de Barcelona, tan il·lustre des dels temps neoclàssics de cirurgia Pere Virgili fins els nostres dies. Estar en aquesta casa i poder adreçar-me a vosaltres és, repeteixo, un honor que difícilment oblidaré.

La meua comunicació, tan modesta es simplement una reflexió històrica sobre un moment de greu malaltia de la humanitat occidental. No podria ser altrament perquè les meves disciplines universitàries foren històriques i literàries, encara que la meua vocació envers les ciències mèdiques ha estat sempre una fidel dedicació, una misteriosa nostàlgia. Voldria que en el tema d'aquesta comunicació no veiessin altra cosa que la reflexió d'un etern enigma que sempre ha obsessionat la meua curiositat, que esdevé l'únic luxe de debó que he gaudit a la meua vida: es tracta de la indagació sobre l'origen, potser patològic del Renaixement.

L'anomenada pesta negra, va ser possiblement la més gran pandèmia que va patir Europa a l'Edat Mitjana. Era la pesta bubònica, que es va iniciar a Itàlia el 1348. Durant uns anys aquest flagell s'exten per tota Europa i causa milions de víctimes. Els optimistes afirmen que va morir un terç de la població del nostre continent mentre que els

pessimistes creuen que va delmar a més de la meitat dels pobladors d'Europa i d'Anglaterra. En qualsevol cas, la xifra fou espavoridora. Encara que sigui molt difícil d'establir l'avaluació exacta d'apestats per manca d'informació, hem de dir que ha estat possiblement l'epidèmia més cruel que s'hagi patit en èpoques històriques.

La Mort Negra de 1348 marca una tràgica interrupció en la nostra Història. Es va iniciar amb una catàstrofe demogràfica sense precedents, que interrompeix la vida econòmica dels països i origina una psicosi de por que derivarà en la dramàtica història col·lectiva de finals d'aquell segle. Totes les cròniques descriuen inversemblants escenes de ciutats aterroritzades, de gent absolutament arruïnades, de llars plenes de cadàvers i d'hospitals improvisats quins morts ningú podia enterrar. La violència d'aquesta pesta va variar segons les regions i segons el mig ambient. Resulta evident que les ciutats van ser més greument castigades a causa de la promiscuïtat, con ho foren també les comunitats religioses. Es cert que tant sobre les ciutats con sobre els nuclis eclesiàstics tenim una més gran informació, però de tota manera i per regla general les zones rurals foren menys damnades i fins i tot algunes regions clarament aïllades gairebé no van experimentar les conseqüències de la terrible fuetada.

Les dues epidèmies més grans d'Europa en temps històrics van ser la que

Text de la conferència pronunciada en l'acte d'ingrés com a Acadèmic Corresponent

es va patir durant el regnat de l'emperador bizantí Justinià (542 d.c.) i la de 1348. Al final del segle XIX va aparèixer una altra gran pesta a l'Índia que en 1904 havia produït gairebé un milió de morts per any. A partir d'aquesta data s'ha experimentat una disminució constant i paulatina en el nombre anyal de morts, i des de 1945 la pesta ha deixat de tenir una plena importància com a problema de salut a la nostra civilització.

Con és sabut, la pesta bubònica s'anomena així pels bubons que s'originen sobretot a les engonals i aixelles. Es una forma clínica de la pesta transmesa per la puça "*Xenopsylla cheopis*" i es caracteritza per la tumefacció dels ganglis linfàtics que formen bubons en les regions femoral, engonal, axil·lar i cervical. La forma greu septicèmica es localitza en qualsevol part del cos i es coneix amb els noms de pesta fulminant, pesta major o pesta negra. Quan es localitza a la pleura i en els pulmons origina una forma de bronconeumònia hemorràgica i s'anomena pesta neumònica, quin contagi es produeix, generalment, a través dels esputs dessecats. Aquestes dues maneres, la bubònica i la neumònica, es van donar en la mort negra del segle XIV.

L'agent transmissor de la pesta van ser les rates i el vector, l'agent físic o biològic que portà un germen patològic a un individu sa, foren les puces. Amb tota probabilitat, el focus originari de la pesta el constitueixen les estepes i planures d'Àsia, on per la seva persistència indefinida es necessita, segons sembla, una associació de diversos rossegadors i de puces. Un animal infectat porta bacteries a la sang i al picar-lo la puça aquetes li passen a l'estómac. Molt sovint, les bacteries es multipliquen a l'aparell digestiu de l'insecte en nombre suficient per a interferir el mecanis-

me de succió de sang que posseeix la puça. Si aquesta pica a un animal que no estigui infectat i comença a alimentar-se, no xucla bé la sang, sino que regurgita barrejada amb alguns bacils de la pesta que obturen el seu esòfag. Els bacils penetren per la ferida que la puça ha intruït a la pell i d'aquesta manera multipliquen la infecció.

Es posseeixen elements suficients per a reconstruir el probable desenvolupament de la Mort Negra en 1348: un dels factors determinants va ser la propagació de la rata negra, "*Rattus rattus*", a Europa a través dels Creuats. Aquesta rata era originària de l'Índia i va venir en els vaixells cristians i es va propagar ràpidament desplaçant les rates indígenes. La rata negra va viure a les cases i els seus voltants i estava parasitada per puces que no tenien els gustos característics d'aquests paràsits, ja que s'alimentaven indistintament de sang de rates i d'homes.

L'única dada concreta que es té de l'arribada de la rata negra a Europa és d'un vaixell italià que venia d'un petit port de Crimea a Gènova el 1347. A la galera hi anaven rates que van infeccionar ràpidament a la població, d'una manera molt virulenta. Es va comprovar que ningú, a bord del vaixell, va patir el més petit símptoma de malaltia, possiblement per una casualitat. Van ser les rates i les seves puces les que van contaminar primer el barri portuari de Gènova, i després tota la ciutat. De Gènova es va estendre per tota Itàlia i després dels països costaners del Mediterrani. En 1349 la pesta senyorejava pel sud d'Anglaterra, Europa Central, Flandes i el nord de França. A l'any següent s'estenia per Escòcia, els Països Bàltics i Escandinàvia. N'hi ha proves inequívocues de que de les dues formes de pesta, a l'hivern predominava la forma neumònica i a l'estiu la bubònica.

Contra l'epidèmia, la Medicina de l'època va arbitrar terapèutiques totalment inútils. Guy de Chauliac de Montpellier, que era metge de cambra del papa Climent VI, va escriure que "aquesta calamitat és extremadament humiliant pels metges que es veuen incapaços de remeiar-la, encara més ja que la por al contagi els impideix visitar als seus malalts".

Molts facultatius van limitar els seus esforços a unes inútils mesures profilàctiques i a recomanar pietosament un acte de contrició general, doncs així "les fletxes astrals enverinades podien ser desviades de la seva trajectòria". La Facultat de Medicina de París, aconsellava la dieta, especificant que els aliments freds, humids i aquosos eren altament nocius. Creien que ho era per exemple el peix, sens dubte perquè vivia a l'aigua. Els metges italians aconsellaven sobretot la serenitat d'esperit, quelcom força difícil a causa dels fulminants i espectaculars efectes letals de la pesta.

Per a purificar l'aire —doncs fins el 1899 no es va descobrir que el principal agent transmissor era la puça— s'inventaven els remeis més pelegrins. Per exemple, posar safates de llet fresca als dormitoris o bé, com es feia als Balcans, ficar dins de les cases el boc més pestilent, doncs imaginaven que la seva insuportable fetor canviava l'aire constaminat.

D'aquesta faisó, en moltes regions el preu d'aquests mascles va pujar notablement. Un altre remei era posar a la boca dels moribunds apestats un pà tot just cuit encara calent, doncs es tenia la pelegrina idea de que el pà reabsorvia els miasmes.

Tan gran i afermada era la creença de que l'aire que respiraven els malalts estava apestat, que els metges que s'aventuraven a visitar als seus malalts es

vestien amb una gran i gruixuda guadrupa, calçaven les mans amb guants i cobrien el seu cap amb una caputxa que tenia uns orificis per veure protegits amb uns vidres. Portaven un respirador que era con un llarg bec quins orificis taponaven amb herbes aromàtiques per a filtrar un aire més o menys pur.

Més eficaces potser van ser les mesures dels governants que les imaginacions dels metges. A Itàlia, a Venècia sobretot, a l'arribada dels vaixells es va imposar la "quarantina", paraula d'on ve la nostra quarantena. La primera ciutat que va imposar aquesta mesura sanitària va ser la República de Ragusa. Les autoritats van establir en el port un petit desembarcador on els viatgers devien romandre quaranta dies abans de penetrar en el seu territori.

La pesta va remetre a finals del segle, encara que fins el segle XVIII no es va poder considerar que la pandèmia havia desaparegut. No oblidem que l'altra gran catàstrofe va ser la gran pesta de Londres de 1665 que va causar 100.000 víctimes en pocs mesos. La darrera fou la pesta de Marsella de 1720 a 1722, vinguda directament d'Orient. Va matar a la meitat de la població. Un quadre de Jean François de Troy, impressionant, perpetua la gran tragèdia.

Afortunadament, al començament del segle XVIII va invair Europa des de les planures de l'Assia central la rata gris, quin nom científic era "Rattus norvegicus". Un testimoni afirma haver vist les grans i embogides ramades que van travessar el Volga en 1727 davant de l'aterrida mirada dels mujics, i en 1730 havien arribat ja fins Anglaterra. Aquest rossegador no és precisament inofensiu, però no obstant com a transmissor de la pesta és infinitament menys perillós.

Normalment aquestes rates no habiten a les cases i les seves puces no piquen a l'home com les de les rates negres. La rata bruna, ferotge i més prolífica si pot ser que la rata negra, va eliminar ràpidament la seva congènere negra de les ciutats i els camps. La rata negra es va refugiar als vaixells de fusta i als grans velers va residir des de llavors el principal element transmissor de la pesta bubònica.

La darrera gran epidèmia, com hem assenyalat, va ser a finals del segle passat. En 1896 es va declarar la pesta bubònica a Hong Kong i a través dels vells vaixells del cabotatge d'Extrem Orient va arribar fins a l'Índia i en pocs anys, es va convertir en un flagell implacable sobretot al Nord i a l'Oest. Els focus esporàdics, alguns molts greus, que es van declarar a la resta del món foren a través de la navegació des de l'Índia. Tanmateix, ja aleshores la majoria de països van instaurar una severa sanitat portuària, i com ja s'havia conegut que l'agent transmissor eren les rates —a 1894 per Yersin i a 1896 per Kitasato, un eminent bacteriòleg japonès, varen descobrir el bacil de la pesta—, la destrucció dels rossegadors, unida a una eficaç profilaxi bacteriològica, va fer que els focus infecciosos fossin ràpidament reduïts. A partir de l'inici del nostre segle cap país civilitzat posseeix una flota mercant o de guerra de fusta i que no es puguin exterminar rates. Amb tot això és molt improbable que la pesta pugui tornar a aparèixer, fins i tot en el cas que puguin existir focus en països remots, sotadesenvolupats i sense cap assistència sanitària. Un flagell com el de la Mort Negra, que delma gairebé la meitat de la població d'un continent, és pràcticament impossible que es torni a donar. La pesta del segle XIV, el terrible desastre que va comportar en forma de gana, misèria,

ciutats abandonades, esgarrifoses migracions i la histèria col·lectiva que produeix la por del que és desconegut i que mata fatalment, no pot repetir-se. El que fou la segona meitat del segle XIV a Europa, en la seva forma espiritual i en el desastre material, representa quelcom que la sensibilitat del nostre temps no pot arribar a imaginar. La Mort Negra, a més fou una gran por que va enmalaltir psíquicament a tota una civilització.

Aquestes van ser, tanmateix, les conseqüències immediates de la terrible exterminació. Com hem assenyalat, per raons òbvies de contagi, la pesta va ser molt més greu a les grans ciutats que al camp, encara que els pagesos també van patir la pandèmia, però l'amuntegament humà de les ciutats medievals era més propici per al contagi.

Algunes dades crec que seran suficients. A París, durant l'epidèmia de 1349, la xifra de morts era de vuit-cents per dia segons els contemporanis i el total es va elevar a cinquanta mil, o sigui, la meitat de la seva població. A Avignon, que llavors era la capital dels papes del cisma d'Occident, la superpoblació era extraordinària. En el petit recinte de la ciutat van morir quatre-centes persones cada dia, el cementiri va rebre onze mil cadàvers en sis setmanes. Marsella va perdre dos terços de la seva població, Hamburg, Bremen i Londres més o menys una proporció semblant. Respecte a Florència, que ja estava debilitada per la fam de 1347, la pitjor collita de tota la seva història, va perdre quatre cinquenes parts dels seus ciutadans.

Es va produir un moviment de fluxe cap a les noves ciutats de França, d'Itàlia, d'Alemania, de Flandes, que aviat van aconseguir la seva plenitud demogràfica. El comerç marítim del Mediterrani, conservat per Venècia, i el de

Flandes, de la lliga Hanseàtica, va enriquir les ciutats. En aquestes, una nova classe social, la lliure classe dels comerciants, provocarà fins a cert punt el canvi que porta al Renaixement. El feudalisme, que fixava l'home a la seva terra i en el seu vasallatge al senyor feudal, que a canvi d'això, l'alimentava i el protegia, disminueix perceptiblement. Aquells serfs que vivien d'una economia de subsistència i guanyaven el just per obligar-se a la seva tornada a la feina, es van convertir en comerciants, en artistes i això es va poder permetre perquè les subsistències eren abundoses.

Efectivament, de 1350 a 1550, Europa va conèixer un període de via individual feliç, rera les calamitats de la pesta negra. A partir de 1370, la mà d'obra, essent rara, va millorar les condicions de vida, sobretot per als qui treballaven. Mai van ser els salaris més alts que llavors. Es va entrar en un dels períodes més pròspers de la història de l'alimentació individual que el gran historiador Fernand Braudel, desaparegut fa uns anys, en la seva obra fonamental "Civilisation materielle, économie et capitalisme, XV-XVIII siècles" (1979), anomena l'"Europa dels carnívors".

Es el moment dels grans mercats ramaders, dels enormes ramats de bòvids, d'ovelles, que a partir, sobretot, de la meitat del segle XIV, es venen a Centroeuropa. En el bulliciós mercat de Buttstard, vora de Weimar, van arribar a afluir "un any, 30.000 bous, alhora". Arribaven a Venècia a canvi de les precieuses espècies els grans ramats no tan sols per la via terrestre de Goritzia, sinó també per les marítimes de Bakar i Zara. De Suïssa, dels prats ramaders, partien cap a Borgonya no menys de 50.000 caps anyals per a nodrir les opulentes taules dels ducs de Borgonya i els seus golafres súbdits. La península

danesa aportava als mercats d'Ham-burg, Lubeck, Amsterdam i Colònia, nogensmenys de 100.000 caps anyals. Cap a l'Europa Central, la Podòlia, Moldàvia i Valàquia, proporcionaven 200.000 caps, amèn del mateix nombre que es dirigien a Bizanci.

Menjava bé tota aquella Europa reduïda a la meitat de la seva població després del flagell de la Pesta Negra a mitjans del XIV. El 1429, a Alsàcia, un camperol menjava "dues grans peces de carn de bou, una mesura generosa de vi i una racció de pa". El "Ménagier de París" (1393) dona com a menja normal d'un burgès de París, un pastís de bou, lamprea, dos brous de carn —un de volàtil i altre de bou— i peix en salsa blanca, amèn de postres i suc de fruita. I així podríem multiplicar els exemples d'aquella Europa carnívora que era el pròleg d'un aconeteixement humà i cultura únic: el Renaixement".

Tot això es devia acabar amb l'enorme catàstrofe de l'Europa central que va representar la Guerra dels Trenta Anys amb la ruïna de la gran ramaderia i de l'agricultura centroeuropea. Però les dades d'aquests dos segles de prosperitat són suficients. Aportarem algun: en una ordenança dels ducs de Saxònia de 1482, llegim que "s'havien entès que cada un dels artisans deu rebre pel seu menjar de matí i nit quatre plats per àpat. Si és un dia que la religió permet menjar carn, se'ls hi donarà una sopa, dues classes de carn i una verdura". Si es tracta d'un divendres o un dia d'abstinença, es substitueix per una sopa, peix fresc o salat i dues verdures". Al que s'afegeix una gran variació de pa i la "kofent", cervesa lleugera.

A Flandes, la porció de carn d'escorxador, és a dir, descomptant la caça i tots els productes domèstics, des del porc fins al llom, va assolir fins a la meitat del segle XV, vuitanta-nou quilo-

grams anyals per cap. En el cas d'Itàlia, en el Renaixement els grans ramats arribaven al ducat de Milà des de Suïssa. També des de Suïssa s'alimentava la Borgonya insaciable. Venècia rebia la carn per terra i també per mar, des de Zara. De fet, Venècia bescanviava la carn per les espècies que rebia d'Orient. L'abundor de carn va produir una original importació: la dels carnicers. Els carnicers que arribaven a Itàlia, molt sovint muntanyencs dels Grissons o camperols balcànics i albanesos. Aviat es van incorporar a les grans ciutats italianes. Al costat de tot això s'originen les populoses ciutats del Renaixement: Venècia, la reina dels petits mars, tan rica, amb la resta d'Itàlia, Florència amb el seu comerç de les llanes, Roma amb el prestigi del Papat, Nàpols amb la inesgotable riquesa de Sicília.

En moltes ocasions s'ha comparat el Renaixement amb el segle de Pericles a l'Atenes clàssica: són igualment rics, una veritable revolució cultural. El segle de Pericles va ser el període que transcorre entre la governació d'aquest eminent personatge i la mort d'Aristòtil i això arriba després de l'exterminadora pesta d'Atenes que ens explica d'una manera única l'historiador Tucídides. Tucídides és possiblement un dels més grans historiadors que hagin existit mai. Per al meu gust el millor, el més impassible i clàssic. Com a cronista d'una guerra no existeix un altre més objectiu i exacte com Tucídides ho fou de les del Pel·loponès. Doncs, bé, a Tucídides es deu l'enorme importància que ha tingut per a la posterioritat la pesta d'Atenes. De la seva exacta descripció es dedueix que no va ser cap pesta bubònica però fou igualment devastadora. Alguns sostenen que pogué ser una epidèmia de dengue endèmic que en aquella època anorreava les comarques gregues, però aquest dengue d'origen

víric en general era més aviat benigne. Davant de tot això, la majoria dels clínics estan d'acord en que fou una epidèmia de tifus exantemàtic o de qualsevol altre "rickettsiosis", com l'anomenada febre botonosa. Es la típica enfermetat de les grans aglomeracions humanes en temps de guerra, de misèria i d'infeccions. Té les mateixes característiques que l'epidèmia que va fer aixecar el setge de Metz a Carles V, del desastre de la campanya de Rússia de Napoleó o l'epidèmia que va fuetar a Sèrbia durant la primera guerra mundial. Possiblement era el tifus, etern al·liat de la guerra. Però el cas és que el despoblament de la ciutat d'Atenes i dels seus voltants, va donar pas a una de les civilitzacions més brillants de la història de l'humanitat.

Desitjaria que aquestes paraules meves fossin preses amb la mateixa cautela que les pronuncio. No voldria que ningú pogués ni tan sols suposar que està demostrat que el terrible trauma que va ser sobretot per a Europa, que la més gran tragèdia deguda a la malaltia, va ser el fet favorable que va contribuir a promoure un estat de coses que potser –i dic potser– va contribuir –i dic va contribuir–, a una circumstància física i moral propícia per a la lluentor de la civilització d'unes ciutats preclares. Però, evidentment, en el segle XV existia una plèthora d'esdeveniments com mai havia conegut Europa, i no sols era la capacitat per a una ciència o un art. Gian Battista Alberti, per exemple, era un atleta quines proeses encara avui s'admiren i alhora arquitecte, escriptor, escriptor extraordinari. El comte Giovanni Pico della Mirandolea, fou l'arcàngel, un tant herètic, tot sigui dit, del triomf intel·lectual del Renaixement. El jove patrici amb les seves noucentes noranta nou tesis triomfals va morir als trenta-un anys, melangiós, qui

sap si enverinat sòrdidament. Leonardo da Vinci, quina capacitat per tot va admirar als seus contemporanis, fou pintor, dibuixant excepcional, enginyer, arquitecte, escriptor, estratega. Igualment, Miquel Angel, fou un home d'una força i una seguretat úniques, pintor, escultor, arquitecte, poeta, és un ésser excepcional, i així podria esmentar cent més d'una sola generació d'homes forts, elegants, lúcids, amb una capacitat que encara avui ens admira.

L'erudició de Llorenç el Magnífic, gran polític, coneixedor del grec, excel·lent poeta, un caçador hàbil, la resplendent sobèrbia de Ludovico el Moro, els insolents anys dels Borja, els poderosos del Tizià, o la gràcia eterna, intacta d'un Rafael... La majoria d'ells va revelar una precocitat impressionant, una joventut plena de dons i els que no queien precoçment per una malaltia, gaudien d'una maduresa fecunda, la "crua senectut" ciceroniana.

Tot apareix en tres generacions successives, i tot això no té cap explicació, com no la té que en la segona meitat del segle XVII a França, malgrat la medicina molieresca, hi hagués més centenaris que avui, relativament parlant. El fet és que Itàlia o si s'escau només Florència -30.000 habitants per centenars de noms il·lustres- mai més, ni els segles XVIII, XIX i XX aplegats, han presentat cap geni, cap artista ni científic com Leonardo, Miquel Angel, Pico della Mirandola, o Galileu.

En el cas del Renaixement, nascut a Itàlia, la península més fuetada per la Pesta Negra, el problema de la seva subsegüent riquesa i d'unes generacions extraordinàries es planteja, amb

l'augment de la demografia a la primera meitat del segle. Les dades són eloqüents. En 1300, Europa tenia aproximadament 73 milions d'habitants, en 1400, després de la pesta, encara que ja recuperada la demografia als tres darrers decennis, França va passar dels 14 milions d'habitants en 1470 als 21 milions en 1620. Anglaterra dels 3 milions a 1470 als 6 a 1600 i Alemanya dels 10 a 1470 als 16 a 1620.-

El Renaixement, nascut després de la gran calamitat de la pesta negra, -en la que succeeix quelcom insòlit, que morin els homes i en canvi continua una abundor ramadera extraordinària-, acaba en el segle XVII amb l'atrocitat fanàtica de les guerres de religió, amb la seva conseqüència, l'extenuadora guerra dels Trenta Anys. I la humanitat, en general, torna al que és normal, a la conformada mediocritat, en la que tot pot ser es trobi la felicitat dels pobles. Envejem, però aquell moment exultant i fecund que segons André Malraux va ser un diàleg alternativament sagnant i serè, i que es va anomenar Renaixement. Tota la nostra cultura és filla d'aquell estat d'esperit únic, irrepetible, en el que els poetes creien que Déu havia creat el món a la primavera. Més aviat seria que primer va inventar la primavera i tot seguit creà el món. En el Renaixement aquesta idea es podia defensar: és el gran moment de llum de la Humanitat occidental, després del gran dolor de l'Edat Mitjana, de la llarga nit gòtica de la malaltia i la mort, de la Pesta que se li va dir Negra per raons irrefutables.

Moltes gràcies.